5. Ցույց, էջ 15։

Աւրհնեալ Տէր (Աստուած), Աստուած Սեմայ եւ եղեցի քամ պարանէ նորա (էջ 16)... ընդարձակեսցէ Աստուած Յաբեթի... եւ եղեցի քամ պարանէ նորա։

Փիլոն Լինել., էջ 160։

Աւրհնեալ է Տէր Աստուած, Աստուած Սեմայ, եւ եղեցի քանան պարանէ նորա... ընդարձակեսցէ Աստուած Յաբեթայ... եւ եղեցի քանան պարանէ նորա։

Ծննդ. Թ, 26—27։

Օրհնեալ տէր Աստուած, Աստուած Սեմայ, եւ եղեցի քանան ծառայ նորա, ընդարձակեսցէ Աստուած Յաբեթի... եւ եղեցի քանան ծառայ նորա։

6. Ընդ. Հերձ., էջ 232։

Զաւակի քում տայ ղերէրեր ղայ, է գեռայն եթէղարուն դնէր- է գեռ դեռ Արաձանէ։

Փիլոն Լինել., էջ 187։

Զաւակի քում տայ ղերէրեր ղայ է գեռայն եթէղարուն դնէր- է գեռն դեռ Արաձանէ։

Ծննդ. ԺԵ, 18։

Զաւակի քում տայ ղերէրեր ղայ, է գեռայն եթէղարայ- դնէր- է գեռն դեռ եթէրայ։

7. Ցույց, էջ 33։

Եւ երեւեցաւ նմա Աստուած առ կաղնարն Մամբրէին... եւ ահա երեք արք անցեալ կային է վերայ (տպ. ի վերայ) նորա եւ երկիր եպագ յերէրեր եւ ասաց Տէր, եթէ արդարեւ գտի շնորհս առաջի քո։

Փիլոն Լինել., էջ 237, 242 (616), 245։

Եւ երեւեցաւ Տէր Աստուած Աբրահամու է կաղնարն Մամբրէի (էջ 237) եւ ահա արք երեք կային է վերայ նորա (էջ 242, 243, 616) եւ երկիր եպագ յերէրեր (245 եւ ասաց) Տէր թէ արդարեւ գտի շնորհս առաջի քո։

Ծննդ. ԺԷ, 1—3։

Եւ երեւեցաւ նմա Աստուած առ կաղնեառն Մամբրէի... եւ ահա արք երեք կային է վերայ քան զնա... եւ երկիր եպագ է վերայ երէրէ եւ ասէ, Տէր, եթէ գտի շնորհս առաջի քո։

8. Ընդ. Հերձ., էջ 104։

Եւ ասաց երէցոցն յերրորդն, հայր մեր ծեր է, եւ ոչ ոտ է... որ մտցէ առ մեզ, որպէս վայել է ամենայն երկրի։

Փիլոն Լինել., էջ 291։

(Եւ ասաց) Երէցոցն յերրորդն, հայր մեր ծեր է եւ ոչ ոտ է որ մտանէ առ մեզ, որպէս վայել է ամենայն երկրի։

Ծննդ. ԺԹ, 31։

Եւ ասէ երէցն յերրորդն, հայր մեր ծերացեալ է եւ չէ ոտ յերկրի որ մտանիցէ առ մեզ, որպէս օրէն է ամենայն երկրի։

9. Ընդ. Հերձ., էջ 77։

Բարեն հաբեալ ունէր զնոսա զեղբաւրն իւրոյ՝ Յակոբ կոչեցաւ որ է Ռուռուզ։

Փիլոն Լինել. 370։

Բարեն հաբեալ ունէր զնոսա ոտից երիցուն ...ուստի եւ զանունն ստացեալ, Ռուռուզ ...զոր Եբրայեցիքն կոչեն Յակոբ։

Ծննդ. ԻԵ, 26։

Եւ ձեռն նորա ունէր զգարշապարէ Եսաւայ. եւ կոչեաց զանուն նորա Յակոբ։

Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

(Շարունակութիւն։)

2.

Գրութիւններ։

Ընդարձակ ու արդասալից էր Վարդան Արեւելցւոյ գործնական ասպարէզը։ Սակայն աւելի լայնածիր ու մրգաւէտ է գրականութեան հրապարակն, ուր թեւակոխած կեանքի գարնան մէջ եւ կուրծք տալով ամէն խոչընդոտի ճգնած է մինչեւ ալիքներու ծաղկիլը. միայն մահը կրցած է իւր մատերէն կորզել գրիչն ու զայն անգործութեան դատապարտել։

Պատմութիւն, Մեկնութիւն, ճառասացութիւն անոր առօրեայ զբաղումները կ'ըլլան եւ ամէնուն մէջ եթէ ոչ միշտ, սակայն ընդհանրապէս հոյակապ կը հանդիսանայ ու դափնեպսակով կը պճնուի։ Այո՛ նա պատմագիր է բազմահմուտ, ճարտասան է բանիբուն, Մեկնիչ է մեղուաջան։

Երբ ուզեմ անոր գրական արդիւնքները դասաւորել, ստիպուած կը զգամ զիս հետեւեալ կարգն ընտրել։

1. Պատմութիւն,
2. Մեկնութիւններ,
3. Ներբողներ,
4. Շարականներ,
5. Մանր երկեր,
6. Տարակուսական երկեր,
7. Անհարազատ երկեր,
8. Թարգմանութիւններ։

1. *Պատմութիւն.* Վարդանի գրական գործերուն ընտրելագոյններէն մին է անոր

"Հաւաքումն պատմութեան,, որ մեր Մատենադարանին թ. 54 ձեռագրին մէջ հետեւեալ ընդարձակ խորագրով պսակուած է. "Բազմերջանիկ եւ երանաշնորհ Հօրն անյաղթ փիլիսոփայի եւ լուսաւոր Վարդապետին Վարդանայ սուրբ Թարգմանչի եւ կրկին Լուսաւորչին Հայոցեան պատմագրութեան համառօտ վիպասանեալ յԱդամայ հետէ մինչեւ ԶԺԶ[1] Թուին Հայոց յոյժ պիտանի շարադրութեամբ,, (Տաշեան՝ Ցուց., էջ 252)։

Ինչպէս խորագիրս կը հաւաստէ, պատմութեանս բովանդակութիւնը կը կացուցանեն Ադամէն սկսեալ մինչեւ Վարդանայ վերջին օրերու անցքերն, ըլլան անոնք Հայ հողին վրայ եւ կամ օտար երկիրներու մէջ հանդիպած։

Անցեալ շրջաններու իբր աղբիւր ծառայած են իրեն Ս. Գիրքն եւ Հայ բոլոր պատմագիրները։ Ասոնցմէ զատ Վարդան առջեւն ունեցած է մի քանի գրութիւններ, որոնք առ այժմ կը մնան անյայտ։ Այս անոր հաղորդած առանձնայատուկ դէպքերէն կը տեսնուի։ Ներկայ ժամանակին համար աղբիւր են՝ Յովհ. Վանականի եւ Կիրակոս Գանձակեցւոյ պատմութիւնները։ Շատ տեղեկութիւններ ալ կ'աւանդէ իբրեւ ականատես կամ ականջալուր։

Համառօտութեան հետեւութեամբ պատմագրութիւնս ընդունած է խոր վերբեր, մերթ ընդ մերթ անուններու ցանկ մը ընթերցողին առջեւ կը պարզուի։ Ժամանակագրութիւնն երբեմն կը կաղայ։ Ինչ ինչ տեղեր պատմագիրը շատ դիւրահաւան ու աւելորդապաշտ է։ Կրօնական խնդիրներու մէջ յարձակողական ու կողմնակալ դիրք կը գրաւէ։ Լեզուն ալ չունի այն վայելչութիւնը, որ ուրիշ երկերու մէջ կը նշմարուի։ Պակասութիւններովս հանդերձ մատեանս շատ տեսակէտէ նկատելով մեծ արժէք ունի։ Մանաւանդ վերջին դարերու համար լուսատու ջահ մըն է։ Ափսոս որ այս վերջին ժամանակաշրջանին մէջ ինչ ինչ կէտեր զանց ըրած է, վասն զի խորշած է իւր վարպետին ու աշակերտակցին ըսածներն "երեքկնել կամ բազմաբանել,, (Պտմ., էջ 146)։

Թէ ինչ պատճառէ դրդուած այս պատմագրութեան ձեռնարկած է Վարդան եւ երբ սկսած է գրել, երկուքն ալ կը մնան քողի տակ։ Միայն այսչափը ստոյգ է թէ Կոստանդին կաթուղիկոսի մահուամբ իւր պատմութիւնը կը փակէ, հետեւաբար զայն կը հասցնէ մինչեւ 1268։ Գուցէ աւելւոր հասակը եւ կամ հաւանական ուրիշ գործքեր չեն ներած, որ մինչեւ իւր մահուան տարիներ զայն շարունակէր։ Թէեւ վերջին կէտս հաւանական ըսի (վասն զի շատ մը գրութիւններ 1267 է վերջ յօրինած է), բայց ասկէ աւելի հաւանական կ'երեւայ այն թէ Արեւելցին Կոստանդին Բարձրբերդցւոյ քաղցր յիշատակով՝ իբր մեծ անձնաւորութեան մը անուամբ ուղած է զայն կնքել։ Այս արդէն կենսագրութեան մէջ ալ մատնանշուեցաւ։

Վարդանայ պատմութիւնն ալ սեւ ճակատագրի մը հանդիպած է։ Ինչպէս հեղինակը կ'աւանդէ՝ "անկաւ գրքունկսի ձեռս հարամեաց,, (Վարդ., էջ 161)։ Մէկ ու կէս տարի վերջ ի Թիֆլիզ վաճառուելու կը բերուի եւ Մելիք անուն անձ մը զայն գնելով վերստին շարադրողին կը դարձնէ, որ զայն դեռ քիչ մ'ալ յառաջ կը տանի եւ ապա կը վերջացնէ։

Գրութենէս բաւական ձեռագիր օրինակներ կան, երկու անգամ հայերէն տպուած է եւ անգամ մ'ալ ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակուած։

Ձեռագիրք։ 1. Մեր Մատենադարանի թ. 54 ձեռագիրն, որ ի Վենետիկ 1857 ին օրինակուած է[1]։ — 2. Վենետ. Մխիթ. Հարց ձեռագիրներէն անուանի են երկու հատ, մին գրուած 1307 ին, իսկ միւսը սեպհականութիւն էր Ստ. Օրբէլեանի, ասոնցմէ զատ կան նոյն հաւաքման մէջ դեռ ուրիշ երեք օրինակ։ — 3. Էմինի հրատարակութիւնը կատարուած է երկու ձեռագրի վրայէն, մին անթիւ է, իսկ միւսն օրինակուած է 1814 ին ԺԵ դարուն գրուած ձեռագրէ մը եւ Ներսէս Աշտարակեցւոյ հրամանով նուէր եղած է Դումեանցով Թանգարանին։ — 4. Գիւտ Աղայեանցի ծանօթ են պատմութենէս երկու ձեռագիր, մին գուցէ 1425 էն (Ընձագանք 1888, էջ 128), իսկ միւսն 1656 ին օրինակուած՝ ստացուածք էր Աւետիք Էնֆիաճեանցի ի Թիֆլիզ (ԱՆդ, էջ 114)։ — 5. 1631 ին Յովհ. Խուլ պատրիարքն օրինակած է Վարդանայ գործքն եւ այն շատ հին ձեռագրէ "յամին եօթն հարեւրորդի ի երորդի երրորդի թուականութեանս Հայոց,, ուրեմն հեղինակին մահուանէ երեք տարի վերջ։ Յովհ. Խուլ ձեռագրիս հնութիւնն անձամբ կը շեշտէ. "որ՝ զի խիստ ծեր էր աւրինակս, հազիւ կարացի

[1] Վարդանի պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ Կոստանդին կաթողիկոսի մահը (1268)։ Զայն վերջէն ուրիշ անձ մը մինչեւ ՁԾԶ (1307) շարունակած է։

[1] Օրինակութիւնն եղած է ձեռագրէ մը, որ կը թուի թէ 1514 ին գրուած է (Հմմտ. Տաշեան՝ Ցուց., էջ 252)։

յանկ հանել»։ — 6. Ցէջմիածին կը գտնուին ըստ Կարինեանի ցուցակին երեք օրինակ՝ Թ. 1665, 1666, 1668, վերջինս աշխարհացոյցի հետ ի միասին օրինակուած է 1696ին ի Ջուղայ։

Հրատարակութիւնք. 1. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1861։ — 2. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի Լուսաբանեալ, ի Վենետիկ 1862[1]։

Թարգմանութիւնք. Всеобщей Исторіи Вардана Великаго, *Թարգմ*. Մ. Էմին, Москва 1861, որուն մասին հմմտ. M. Brosset, Analyse critique de la Всеобщей Исторіи de Vardan, St. Pétersbourg 1862, էջք 30 (նոյնը նաեւ ի Memoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, Sér. VII, t. IV, Nr. 9)։ Քաղուածներ պատմութենէն. Les Mongoles d'après les historiens armeniens (ի Թերթին Journ. As. 1860, facs. II). ի գիրս Recueil des histoires des Croisades; Documents arméniens I, Paris 1869, էջ 431—43 E. Dulaurier, Extrait de l'histoire universelle de Vartan. Նոյն Թաթարաց վերաբերեալ նիւթերն ռուսերէն թարգմանութեամբ տուած է նաեւ Քերովբէ պատկանեան իւր «Թաթարաց պատմութիւն» ռուսերէն երկին մէջ հմմտ. Հտր. Ա, էջ 1—29 (տպ. Պետերբուրգ 1873)։

2. *Մեկնութիւններ*։ Ցանուն Վարդանայ Հատ նշանաւոր հաւաքածոյ մեկնութիւններ մեզի հասած են։ Ամբողջ կեանքը Ս. Գրոց ուղղափառական ուսմամբ պատաղող Վարդապետիս համար դժուարին չէ եղած յորինել ընտիր մեկնութիւններ «ի խնդրոյ եղբարց եւ աշակերտաց»։

ա. «Վարդանայ Հաւաքումն մեկնութեանց Հին կտակարանի այլ եւ այլ մասանց, այս է Ծննդոց, Ելից, Ղեւտականի, Երկրորդումն Օրինաց, Թուոց, Յեսուայ եւ Դատաւորաց, Զորից Թագաւորութեանց։» Գործքիս ձեռնարկած է Արեւելցին «ի խնդրոյ Տեառն Համազասպայ եւ Վարդապետին Գրիգորի» (Տաշեան՝ Ցուց., էջ 592) եւ այն ինչպէս Հ. Զարբհանալեան կը գրէ (Պտմ. Դպ., էջ 742) Հայոց 2Ժ թուին։ Մեկնութիւնս հաւաքածոյ մըն է Ս. Հարց եւ ուրիշ մեկնիչներու երկերէն։ Վարդանի արդիւնքն եղած է իբր մեղու մը ծաղկէ ծաղիկ փութալ եւ իւր ընթերցողներուն նիւթ հաւաքել եւ երբեմն ալ իւր գրչէն փոքրիկ յաւելում մը կցել։ Գլխաւորաբար առջեւն ունեցած է Եփրեմ Ասորի, Գր. Նազիանզացի, Գր. Նիւսացի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յովհաննէս Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Եղիշէ, Գէորգ Պիսիդէս, Փիլոն, Դաւիթ եւ Տիրատուր։ Յեսուայ եւ Դատաւորաց մեկնութեան խորագիրն է ըստ մեր Թ. 229, (Թղ. 179 ա) «Մեկնութիւն Յիսուայ եւ Դատաւորաց, զոր արարեալ է Տեառն Եղիշէի Հայոց Վարդապետի, ծայրաքաղ։» Իսկ վերջը կայ (Անդ, Թղ. 190 ա) «կատարեցաւ մեկնութիւնս Դատաւորաց, որ յերջանիկ Վարդապետէն մերմէ Ս. Եղիշէէ արարեալ ծայրաքաղ»։ Երկու յառաջբերութիւններուս նկատմամբ Հ. Տաշեան կը խորհրդածէ (Ցուց. էջ 594). «Ծայրաքաղ կը կոչէ Վարդան, ուստի ընդարձակագոյն մեկնութիւն մ'ունենալու էր առջեւն Եղիշէի անուամբ»։ Եղիշէէն Արեւելցին Արարածոց մեկնութեան մէջ շատ կտորներ ընտրած է, մինչ Ելից մեկնութեան մէջ միայն հատած մը առած է (Գլ. ԻԱ, էջ 24—26), որ սակայն կ'ենթադրէ թէ Եղիշէ այս մասենէն մեկնութիւն մը ձգած է եւ կամ ըսելու է թէ հոս Եղիշէի անունը սխալմամբ ներմուծուած է։ Վերջինս անհաւանական չէ, վասն զի զարմանալի է որ Վարդան ամբողջ երկիս մէջ Եղիշէէն մէկ խօսք լսկ առած է։

Ընտիր երկասիրութիւնս վերջէն օգտակարապէս գործածած է Գրիգոր Վարդապետ «Հաւաքեալ ի մեկնութենէ Վարդանայ», հմմտ. Տաշեան՝ Ցուց., էջ 819։

Ձեռագիրք. Կը գտնուին մեր Մատ. ի մէջ Թ. 222 (1756 էն), 483 (1602 էն), հմմտ. երկուքին նկատմամբ. Տաշ. Ցուց. էջ 592 եւ 955, Վենետ. Մխիթ. քով երեք օրինակ ինծի ծանօթ է, երկուքը բոլորգիր, իսկ մին նօտրագիր։

բ. *Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի*։ Թագաւոր մարգարէին սաղմոսներուն մեկնութիւն ըրած է Վարդան Հաղբատու Յովհաննէս Եպիսկոպոսի եւ միանձն ընկերներու առաջարկութեան վրայ. «Որպէս եւ մեզ եռուն հրաման կանուխ եւ անագան ի ձեռն խնդրոյ, զկանուխն անուանակիր միոյ Տեառն Գլուխն արհիական

[1] Մաղաքիա արեղայի «Պատմութիւն Թաթարաց» գործքը Երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ յանուն Վարդանայ լոյս տեսած է։ Ասոր նկատմամբ հմմտ. Մաղաքիա Արեղայի երկերը, որոնց մասին վերջէն խօսք պիտի ըլլայ։

տէր Յովհաննէս Նստեալ յաթոռ Ս. ուխտին Հաղբատայ Յերեւանի աշխարհին... եւ զանգանն որք ընդ մեզ էին եղբարք հեռաւորք եւ մերձաւորք» (Մեկ. Սղմ, Յառջեն., էջ 3)։ Մեկնութեանս մէջ իրեն առաջնորդ ու վարդապետ ունի Աթանաս Աղեքսանդրացին, Եպիփան Կիպրացին[1], Եփրեմ, Դանիէլ եւ Ներսէս Լամբրոնացին։ Նուազ չէ օգտուած եւ Բարսեղէն (Անդ, էջ 3 եւ 5)։ Նա իւր աղբիւրները կը գործածէ ըստ քմաց, իւր նպատակին համեմատ զանոնք կը համառօտէ[2] եւ երբեմն ալ բովանդակ տարածութեամբ յառաջ կը բերէ։ Իւր վախճանն եղած է հիւսել «փունջ մի համահամ եւ բազմահոտ» եւ ձօնել խնդրողներուն։

Հակառակ Լամբրոնացւոյ սաղմոսներու այլաբանական կամ խորհրդական մեկնութեան Վարդան աւելի ուշ դրած է բառական կամ նկարագրական մեկնութեան, սակայն առանց բոլորովին անտես ընելու այլաբանականը։ Ասով Լամբրոնացւոյն եւ Վարդանի գործքերը զիրար կ'ամբողջացնեն եւ ընտիր առաջնորդ մը կը հանդիսանան սաղմոսասէր ընթերցողներու, ինչպէս արդէն կը բաղձացուէր։

Ձեռագիրը. Չորս օրինակ վենետ. Մխիթ. Հայր քով. չորսն ալ բոլորագիր, մին գրուած է Հայոց ՉԽԲ թուին (1293), Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կը յիշուին բազմաթիւ օրինակներ, հմմտ. կար. Յուց., թ. 1162—1167, 1168 (յամ. 1364), 1169—1173, 1143 (յամ. 1587), 1174—80։

Հրատարակութիւն. Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի։ Յօրինեալ սքանչելի աստուածաբանութեամբ սուրբ եւ երջանիկ տեառն Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ յամի տեառն 1251 եւ թուականութեանս Հայոց եօթն հարիւր[3]։ Տպագրեալ ի վերափառ հայրապետութեան... Ղուկասու։ Հրամանաւ... Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց իշխանաշնեայ տեառն Յովսէփայ։ Ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ խոճայ Մինասէնց Գրիգոր աղայի։ Յամի տեառն 1797 ի Յաժդարխան։

[1] Յառաջաբանին մէջ Ս. Գրքի Եւթանասնից թարգմանութեան եւ նշանագիրներու մասին հակիրճ կերպով կը գրէ եւ ապա կ'անցնի Սաղմոսաց գրքին՝ խօսելով հեղինակին եւ անոր հոգեբուխ երգերուն վրայ։ Առաջիններուն մասին Եպիփանէն կ'օգտուի, իսկ վերջիններուն մէջ Դաւթի մեկնիչ շաւիղներուն կը հետեւի (Յառջեն, էջ 10)։

[2] Հ. Շամչեան համառօտութեան պատճառը կը դնէ ժամանակի կարճութիւնը. հմմտ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց, Վենետիկ 1823, Յառաջաբան էջ 7։

[3] Ընծանօթ կը մնայ թէ մինչ հիման վրայ յեցեալ գրութեանս թուականը կը դրոշմուի 1251։

Է. Վարդանայ վարդապետի արարեալ Պարզութիւն յԵրգս Երգոյն ի յոյսն Քրիստոս (Տաշ., Յուց., էջ 207)։ Յառաջաբանին մէջ կը պարզուի թէ որոնն խնդրանօք ձեռնարկած է Վարդան՝ Սողոմոնի այս մատեանին մեկնութեան։ Իւր հարազատ աշակերտակիցը Կիրակոս Գանձակեցին է որ այդ մեկնութիւնը կը խնդրէ. «Յորոց եւ դու ճանաչիս տէրունական իր եւ անուն հարազատ մեր եղբայր Կիրակոս բարուեաց պետ... որ եւ քում ըղձիցն կցորդել հրամայեցեր ի բանս եւ ի գիրս շատս... զմեացեալն յԵրգոց Երգոյն ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ... ընուլ[1]»։ Այս մեկնութեան մէջ Վարդանի քայլերուն, ինչպէս ինքնին կ'ակնարկէ, լոյս կուտան Գրիգոր Նիւսացին, Որոգինէս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Նարեկացին եւ Հիպպոլիտոս Հռովմէացին[2], զոր սակայն առանց յիշատակութեան կ'անցնի Յառաջաբանին մէջ, մինչդեռ յառաջբերութիւններու ատեն համառօտագրութեամբ կը յիշատակէ դնելով Հիպ., որ ձեռագրի մը մէջ կ'ուզուի «Եպիփան» կարդացուիլ։ Յիրաւի «Հինգ գետեր ուստի՛ առած է գրիչն «Հիպ.» համառօտութեան «Եպիփան» մեկնելը։ Սակայն «Հիպ.» յայտնապէս Հիպպոլիտոս է եւ արդէն Վարդան շատ անգամ կը գործածէ իւր մեկնութեանց մէջ» (Տաշ. Յուց., 210)։

Էջմ. Գէորգ. ցուցակէն (էջ 532) կը տեղեկանանք թէ հաւաքածոյ մեկնութիւնս կատարուած է 1265 թուին. «ի թվ. ՉԺԴ եղեւ մեկնութիւն Երգոց Երգոյս ի Վարդանայ... յաստուածամերձ սուրբ ուխտս Հաղբատայ ընդ հովանեաւ սուրբ նշանիս... ի պատրիարքութեան Հայոց տեառն Կոստանդիայ եւ հեթմայ պսակաւորին մերոյ եւ յարհի եպիսկոպոսութեան տեառն Յովհաննիսի»։ Նոյնն ունի ուրիշ ձեռագիր մ'ալ «ի թիւ ՉԺԴ մեկնութիւն Երգոց Երգոցն ի Վարդանայ գիտնականէ եւ տիեզերալուր եւ յիմաստուն վարդապետէ» (Macler, Bibl. nat., 32, p. 16)։

Ձեռագիրը. Մեր Մատ. ի մէջ կը գտնուին թ. 45 (1834էն) եւ թ. 83 (1771էն յոլ) հմմտ. Տաշ. Յուց. էջ 207 եւ 343։

[1] Ձօնի խօսքերս վերջէն ամբողջութեամբ Կիրակոսի մասին խօսած ատեն մտադիր եմ յառաջ բերել։

[2] Հիպպոլիտոսի Երգ Երգոցին մասին կարեւոր ուսումնասիրութիւններ ունին Martin-Pitra, Analecta sacra II, 232–235, IV, 40 f., 310. Bonwetsch, Hyppolyts Kommentar zum Hohenlied auf Grund V. N. Marrs Ausgabe des grusinischen Textes herausgegeben, Leipzig 1902. Ասոնք եւ Մառի հետեւեալ երկը հայերէն մեկնութեան համար ալ շատ հարկաւոր են։ Тексты и разысканія по Армяно грузинской филологіи. Գիրք Զ. Պետերբուրգ 1901։

Վենետ. Մխիթ. Հարց քով 11 օրինակ կայ, ոմանց օրինակութեան տարեթիւը ծանօթ է, Հայոց ՉԻԷ, ՊԽԱ, ՊԿԴ եւ ՌԿԴ յամէ։ ԵԷՀ-միածին կը գտնուին հետեւեալները կարիեանի 8ուցակին համաձայն, թ. 1133, 1134 (1601 յամէ), 1135 (1635 յամէ) 1136 (1407 յամէ)։

Ը. "Արդիւնաւոր եւ սուրբ վարդապետին Վարդանայ սակաւ ինչ վաստակ ի սուրբն Դանիէլ։,, Չորս գլխաւոր մարգարէներէն միոյն՝ Դանիէլի մատեանին մեկնութեան Վարդան ձեռնարկած է հաղբատացի Գրիգոր Վարդապետին խնդիրքին վրայ. "Եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք որք կամեցան վաստակել զմեզ մեծ յուսով" (Ցոլքն)։ Գործքս շարահիւսելու համար օգտուած է Եփրեմ Ասորիէ, Հիպպողիտոսէ[1] եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիէ։ Իւր գրէն կաթիլներ թուով սակաւ չեն։ Կրնամ ըսել թէ մեկնութիւնս Վարդանայ մեկնողական երկերուն մէջ հատածներու ընդարձակութեան կողմանէ նկատեալ առաջիններէն է։

Հ. Ն. Ակինեան կը միտի Դանիէլի մեկնութեանս հեղինակ ճանչնալ զՎարդան հաղբատացի։ Իւր շարժապատճառներն են. "Ընթեռնլով ուշադիր նախաբանն կը տեսնուի թէ Վարդան յորդորուած է մեկնութեանս ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց, որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք։ Արեւելցին Գրիգոր անուն եղբայր ունէր։ Այս չլուծուած հարց է տակաւին։ Բայց գիտենք որ համանուն հարազատ մ'ունէր Վարդան հաղբատացին։ Վարդան գրած է կայս հաւանականաբար Կիլիկիա, ինչպէս կարելի է հետեւցնել տողերէս. "Հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարք եւ որդիակք յօժարեցին զՀեռաւորութիւնս մեր մերձ տանիլ մերձաւորաց հոգւոյն" (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 235)։ կարեւոր է մեծ. Հոր յաջորդ խօսքն ալ. "պէտք է ըսել սակայն թէ հոս եղբայր ընդհանուր մտք ալ կրնայ առնուիլ իբրեւ միաբանակից" (անդ)։

Այս տեղ որչափ կ'երեւայ եղբայր բառն իրապէս հասկնալու է միաբանակից, վասն զի Վարդանայ խօսքերէն միշտ այն կը շեշտուի թէ նա գրած է "ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց" եւ մին այդ եղբայրներէն է Գրիգոր. "որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր"։ Արդ ինչպէս, առաջինները միաբան հասկնալու է, այսպէս եւ զԳրիգոր, որուն մէջ կ'ուզեմ տեսնել ոչ թէ Վարդանայ եղբայր մը, այլ Հաղբատու հաղբատու առաջնորդին եղբայրը, որ երբեմն կը յիշուի, ինչպէս 1249 ին արձանագրութեան մը (հմմտ. Ջալալեան՝ ճանապարհորդ. ի Մեծ Հայս, էջ 75) եւ Արարածոց մեկնութեան մէջ, հմմտ. վերը։ Հետեւաբար Վարդան այս հեռաւոր եղբօրմէ եւ այլ միանձներէ ի Խորվիրապ կամ այլուր հրաւէր ու աղերսանք կ'ընդունի մեկնելու Դանիէլի մարգարէութիւնները։ Գրութեանս Արեւելցի վարդապետին ըլլալուն աննկուն ապացոյց են՝ լեզուն, ոճը եւ շարադասութեան եղանակը՝ նա իւր մեկնութիւններն ուրիշներէն կը հաւաքէ հանգոյն իւր վարդապետին։

Ձեռագիրք. կան Վենետ. Հարց քով 5 օրինակ, երեքը նոտրագիր, երկուքը բոլորգիր, մին գրուած 2ԽԶ թուին Հայոց։ Օրինակ մը կը յիշէ Macler հմմտ. Cat. Bibl. nat. 32, p. 16, ուրիշ մը գիտէ Գիւտ Աղանեանց, հմմտ. Արձագանք 1888, էջ 131. ԷՋմիածին հմմտ. կար. 8ուց., թ. 1136։

Հրատարակութիւնք. Ներսէս Լամբրոնացւոյ Երկոտասան փոքր մարգարէից մեկնութեան ետեւը աւելցուած է Վարդանայ Դանիէլի մեկնութիւնը, էջ 242—280 ի կ. Պոլիս 1826։ Հրատարակիչն է Ա. Վ. Նարինեան։

Այս չորս մատեանները կը կազմեն Վարդանի գլխաւոր մեկնութիւնները, որոնց մէջ նա աւելի հաւաքող եւ դասաւորող կը հանդիսանայ քան իբրեւ մեկնիչ։ Բայց ի հարկէ լոկ այս տեսակէտէ ալ նկատելով անոր հայկական մատենագրութեան ընձեռած նպաստը մեծ է եւ գնահատելի։ Անոր հաւաքածներու պարտականութիւնք գոյութիւնը ոչ նուազ գործքերու, զորոնք եթէ նա այսպէս իւր երկասիրութիւններու մէջ ագուցած չըլլար, գուցէ այսօր անոնցմէ զուրկ մնայինք։ Որչափ ալ նա ուրիշներէն հաւաքած է, սակայն իւր գրէն արդիւնքներն ալ գոյն չեն։ Մեկնութիւններն եղած են Ս. Գրքի մեկնուած մատեանին կամ անոր մէն մի նախադասութեան եւ առաջնորդներու (Եփրեմ, Հիպպողիտոս) տեսութեան համեմատ, հետեւաբար երբեմն բառական եւ երբեմն այլաբանական։

Արեւելցի վարդապետն այս չորս մեկնութիւններն ալ, ինչպէս կարելի է դիտել, ուրիշներու խնդրանքէ յօրինած է եւ չէ մոռցած այդ կէտը նախաբանին մէջ յիշատակելու։ Նմանապէս միշտ յառաջաբանին մէջ ակնարկած է

[1] Ընաիր գործք մըն է O. Bardenhewerէ երկը Des hl. Hippolytus von Rom, Kommentar zum Buche Daniel (ein literargeschichtlicher Versuch), Freiburg.

իւր աղբիւրները եւ երբ անոնցմէ օգտուած է նախագասութեան քով կցած է անոնց անունը։

3. Ներբողներ։ Վարդանայ գրիչն աւելի ճոռոմախօս եւ աւելի յանկուցիչ յերեւան կու գայ իւր ներբողներուն մէջ։ Անոնց մէջ անոր հոգին ի տես նշանաւոր գործքերու կը բորբոքի, կը հրդեհի, ի տես բազմաջան աշխատութիւններու կը հիանայ ու երախտագիտութեամբ կը ծովանայ։ Այդ ներբողներու մէջ նա մերթ իբրեւ պատմագիր կը բարբառի, մերթ իբրեւ վարդապետ մը իւր անձն ու ուրիշները մեծերու, սուրբերու օրինակին հետեւելու կը քաջալերէ։ Մերթ իբրեւ ճարտասան բանիբուն հուր կը ցայտէ իւր աչերէն եւ մերթ ալ կը մեղմանայ ու հանգոյն առուակին կը մնէ։ Բարեբախտութիւն է մեզ որ անոնցմէ թէ ոչ ամէնն, սակայն մի քանին ձեռքերնիս ունինք։

ա. Բան ներբողինի պատմագրաբար խորհրդական իմաստիւք յարմարեալ հոչակաւոր եւ մեծիմաստ վարդապետին Վարդանայ՝ յերիցս երանեալ Պարթեւն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն Հայաստան աշխարհիս։ Սկիզբն՝ "Օրհնեալ է Տէր Աստուած հարցն մերոց եւ օրհնեալ է անուն սուրբ փառաց նորա ի տաճարի իւրում։"

Արդէն խորագրէն դատելով կարելի է ճշդիւ եզրակացնել թէ ներբողիս բովանդակութիւնն է՝ Ս. Լուսաւորչի կեանքի պատմութիւնը գովասանքներով բանագործուած։ Հեղինակը գործքիս մէջ աղբիւր ունեցած է Ագաթանգեղոսը, Մովսէս Խորենացին, Զենոբ Գլակ, Դաշանց Թուղթը, Գր. Սարկաւագապետի ի Ս. Լուսաւորիչ ներբողը եւ ազգային աւանդութիւններ։ Վերջին տողերու մէջ հեղինակն առ Լուսաւորիչ կ'աղերսէ. "Եւ զսակաւ ծաղիկս զայս հաւաքեալ ի խօսուն մարգաց ընկալ ի հիւսս պսակի ամենարժան գլխոյդ եւ տուր տեղի խորանի աստիճանաժառանգ որդւոյ խնդրողի բանիս" (էջ 82)։ Խօսքերէս պայծառ է թէ Վարդան ի խնդրոյ "աստիճանաժառանգի" Ս. Գրիգորի հիւսած է ներբողս եւ այդ բառին տակ հեռաբար եպիսկոպոս մը եւ կամ կաթուղիկոս մը ծածկուած նկատելու է։ Եւ է յիրաւի Հաղբատու Համազասպ վանահայր եպիսկոպոսը, ինչպէս Վարդանայ Օձնեցւոյ ներբողէն եւ այս ներբողին յառաջաբանէն (էջ 40) կարելի է իմանալ։ Այս մասին ի մնոյ[1]։

Հրատարակութիւն. Այս տեսած է ներբողս ի շարս Սոփերցաց, հտր. Դ, էջ 39—82 յանուն Վ. Բարձրբերտցւոյ։

բ. Յայտարարութիւն բանից յերիցս երանեալ հայրն մեր ի սուրբ Հայրապետն Յովհան Ուռնացին։ Ի նուաստէ Վարդանայ. ի խնդրոյ Տեառն Համազասպայ Արտի Եպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբատայ, առ որ սկիզբն նախադրութեան ճառիս պատասխանի է։ Ինչպէս խորագրէս յայտնի է գործքս Վարդան ի խնդրոյ Համազասպայ կը գրէ։ Անոր խնդրանօք հիւսած է մի քանի ներբողներ, ինչպէս ինքնին կը հաւաստէ, երբ ասոր նախադրութեան մէջ Համազասպայ կը պատասխանէ. "Որպէս եւ դու իսկ սովոր ես վեհագոյն գլուխս վսեմական տանդ Հաղբատայ, Յերեւանի գոլով յաշխարհի։ Քանզի չորրորդ մեզ այս գործառնութիւն եդեալ ի ձէնջ։ Յետ խօսելոյն յամենասուրբ Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սուրբ ուխտն Հառիճա, եւ ի Լուսաւորիչն մեր Գրիգոր եւ ի սուրբ զաւակս նորա, ապա եւ ի յերկրորդ լուսաւորիչն եւ ի հաստողն հիման հաւատոյ յերջանիկն Յովհաննէս, պատրիարքն մեծ"։ (Արարատ 1888, էջ 581)։

Գործիս ձեռնարկութեան մէջ վարանած է Վարդան եւ այն երկու պատճառաւ, նախ վասն զի իւր անձն անատակ զգացած է այսպիսի երկի մը յօրինման եւ երկրորդ վասն զի աղբիւրներու պակասութիւն ունեցած է։ Վերջնոյս լման համար Օձնեցւոյ հայրենիքը մարդիկ կը յղէ, որպէս զի հոն գտնուած աւանդութիւններն ի մի հաւաքեն եւ ասով իրեն ձեռնտու ըլլան։ Երկու անգամ նա ի խնդիր կ'ելլէ եւ սակայն իւր նպատակին ժամանել չի կրնար, ուստի յենլով հին յիշատակագրոց եւ ժողովրդական աւանդութիւններու վրայ կ'ըսէ. "կազմեցաք բարեբախտ առագաստի մեծին Յովհաննու հիւսեակ պսակի" (էջ 582)։

Որչափ ալ երկիս մէջ հեղինակն աւելորդապաշտ է, սակայն այսու ամենայնիւ իւր գործքը դոյզն արժանիք չունի, վասն զի ասով անիկա մոռացութեան ճիրաններէն փրկած է Յովհաննու կենսագրութենէ շատ մը գծեր, որոնք անոր պատմական գործունէութեան կը հային։

Ինծի այնպէս կու գայ թէ Արեւելցին ներբողս կերտած է ոչ թէ ի Հաղբատ, այլ ուրիշ տեղ մը, վասն զի պատասխանատուութեան մէջէն կ'երեւայ թէ գործքս օտար վայրէ մը ի Հաղբատ կը յղէ։ Խօսքս աւելի կը հաստատուի

[1] Ներբողս Հ. Զամչեան կ'որակէ "գեղեցիկ եւ վայելչահիւս շարադրութեամբ" (Պատմ. Հայոց· Գ, էջ 241)։ Եւ այն շատ իրաւամբ, վասն զի Արեւելցւոյ գրիչն իւր բովանդակ փայլով հոն կը պայծառանայ։

երը վերջաբանին մէջ կը կարդամ. "Տէր արիական Համազասպ եւ Հոյակապ սուրբ ուխտդ Հաղբատայ լի բարի պտղով դիպեսցի ձեզ դրուատ նորակերտ բանիս„ (էջ 592)։

Ձեռագիր մը կը գտնուի կից Միք. Ասորւոյ եւ Վարդանայ պատմութեան, (1425 էն) Արձագանք 1888, էջ 128։

Հրատարակութիւն. Գործքս տպուած է "Արարատ„ի մէջ (1888, էջ 580—593)։

Է. Վարդանայ առ Համազասպ ուղղած վերոյիշեալ խօսքերէն յայտնի է թէ գրած է՝ Ներբող յամենասուրբ Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սուրբ ուխտն Հաղբատ։ Երկս այսօր մեր ձեռքը չի գտնուիր։ Ես կը վարանիմ թէ արդեօք "Անթառամ ծաղիկ„ շարականին մեկնութիւնը չէ՞ այս։ Եթէ լաւ նկատուի մեկնութիւնս՝ հոն ներբողի մը պահանջուած ոճն ու շեշտն երանգին հետ ի միասին իրենց լեցուի կատարելութեան մէջ կը գտնուին եւ ես պիտի հարձակէի ըսելու թէ նոյն երկն տարբեր խոսրագիրներով մեզի հասած է, եթէ ճակատին վրայ չընթեռնուի "Անթառամ ծաղիկ Վարդանայ Վարդապետի ի խնդրոյ Սարգսի„։ կարելիութիւն եթէ ըլլար հաստատելու թէ Վարդան գործքս ի խնդրոյ Համազասպայ եւ Սարգսի շարադրած է, այն ատեն վարանման ամպերը կարծեմ չափով մը պիտի փարատէին։

Դ. Դարձեալ Օձնեցւոյ ներբողէն կ'իմանանք թէ Վարդան երգած է ուրիշ մը "Ներբող ի սուրբ զաւակս նորա„ (այս ինքն Լուսաւորի սուրբը զաւակս նորա, (այս ինքն Լուսաւորի սուրբը զաւակս նորա, (այս ինքն Լուսաւորի սուրբը զաւակս նորա,

Շարականս իրաւամբ Ամատունի վարդապետը կը զանայ Արեւելցւոյ, վասն զի մէջն ի մէջ այլոց կ'ընթեռնունք. "Ցերեւեալս ի պարս խուրին Խորասան... մաւտ ի քաղաքն որ կոչի Տամղան ի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան յամուրն անառ քրդաքաւ անուան," Արդ տողերս յինքեան կը ցուցնեն թէ Արեւելցին չէ անոնց հեղինակն, այլ ուրիշ Վարդան մը, որ զայն յօրինած ատեն անոր պատմութենէն օգտուած է։ Ուրիշ շարական մըն է՝ Ամենասուրբ Երրորդութեան ընտրեալ ծառայ եւ հաւատարիմ, որ Հ. Աւետիքեանի վկայութեան համեմատ ոմանց "հաւանելի երեւցաւ տալ Ներսէսի Շնորհալւոյ, հայեցեալ ի նմանակցութիւն ոճոյ բանիցն զոր եւ պատեհութիւն բանիցն ցուցանէ" (Բացատ. Շրկն., էջ 149)։ Այս կարծիքին կը հակառակին Սարգիս երէց եւ Ստեփանոս քահանայ զայն Վարդանայ վերագրելով։ Ամատունին (անդ, էջ 62) զանոնք հաշտեցնել կ'ուզէ երբ կ'ըսէ՝ Ստեփանոսի խօսքերով պէտք է վերոյիշեալ "հզաւր արքային" շարականն իմանալ։ Հապա ի՞նչ ըսել Սարգսի նկատմամբ։ Հ. Ալիշան Սարգիս երէցին կը յարի երբ "Ամենասուրբ Երրորդութեան ծառայ" շարականին մէջ կը տեսնէ գագ լեռնաբլուրն եւ կը լսէ հեղինակին ձայնը որ այն կողմի գլխաւորը "իշխան մեր" կը կոչէ[1] (Պտմ. Վրդ. յոբլն. էջ 5)։

Այս երկու շարականներուն մէջ փոքր նմանութիւն չի նշմարուիր։

Շարական Ամենասուրբ Երրորդութեան...	Շարական Հզաւր արքային զաւրեղ...
Թագաւորին երկնաւորի սուրբ զօրապետ.	Հզաւր արքային զաւրեղ զինակիր.
Երազահաս սուրբդ Սարգիս.	Արագաժամն յայտնի աւգնական.
Հողմն հարաւոյ ի դաշտ ծաղկածին.	Ի քաղաքն որ կոչի տամղան ի դաշտ ծաղկածին.
Բաղնաց կործանիչ.	Այրեցեր զբազին կռոցն.
Առաւել պայծառ ի գլուխն գագկայ ի գագաթան։	Բարձր ի դիտակի գագա գագաթան։
(Շարունակելի։)	Հ. ՀԱՄԱՍԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

[1] Այս երկու նկատողութիւններէս կարելի է հետեւցնել թէ ո՛րչափ հաւաք ունենալու է Սարգսի յիշատակած շարականներուն Վարդան Արեւելցւոյ ըլլալուն հարազատութեան նկատմամբ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայ համազգային գրականութեան մէջ մատեան մը, որ Աստուածաշունչէն ետքը այնքան ծաւալում եւ ժողովրդականութիւն գտած ըլլայ, ինչպէս Եօթն Իմաստասիրաց Պատմութիւնը։ Արեւելեան առակախօս աշխարհի ստեղծագործութիւնն է անիկա, որ հեռաւոր Հնդկաստանի մէջ իւր ծնունդն առած, իրեն ճանապարհ հորդած է ժողովուրդէ ժողովուրդ, եւ ամէն տեղ մեծ համակրութիւն վայելելով ապրած է դարերով։

Հին Հնդկաստանի մէջ իշխանազուններն դաստիարակելու համար կազմուած էր առակներու եւ պատմուածքներու ժողովածոյ մը, սովորաբար Փանչաթանթրա (Հնդամատեան) կամ Գալիլա եւ Դիմնա կոչուած[1], զոր Benfey "Հնդկական իշխանազուններուն հայելին" կ'անուանէ, ուր կենդանիներն մարդկան դերը կը խաղան խօսուն կերպարանաց տակ։ Խոսրով Անուշիրվանի (531—579) հրամանաւ Բուրզոյէ բժիշկը պահլաւերէնի թարգմանեց զայն Զ. դարու կէսին. քիչ վերջը լոյս տեսաւ անոր պահլաւերէնէ ասորերէն թարգմանութիւնը Բուտ եկեղեցականի ձեռքով[2]։ Երկու դար ետքը մահմեդականացած պարսիկ Աբդալլահ իբն ալ Մուքաֆֆա († 762) պահլաւերէն բնագրէն արաբերէն թարգմանութիւն մը տուաւ[3], որ այնուհետեւ Արաբացիներու ամէնէն սիրուած ժողովրդական գիրքն եղաւ. ենթարկուեցաւ պէսպէս խմբագրութեանց եւ ապա արաբերէնի միջնորդութեամբ անցաւ Ասիոյ եւ Եւրոպայի զանազան ժողովուրդներու, որոնց հետ Արաբացիք շփման մէջ գտնուեցան։ Ազրաքի († 1133) Սինդբադնամէ (Պատմութիւն Սինդբադի) անուամբ վե-

[1] Հմմտ. Th. Benfey, Pantschatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei Teile. Leipzig 1859. J. Hertel, Tantrākhyāyika. Die älteste Fassung des Pañcatantra. Aus dem Sanscrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen. Zwei Teile. Leipzig 1909, դարձեալ նոյն հեղինակին՝ Das Pañcatantra. Leipzig 1914; Հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Bidpai, ճառագայթք արեւելեան, Շումլա 1904, էջք 154։ Գրոցս մասին հմմտ. եւ Հ. Ղ. Ցոլիանեան, Հետազօտութիւնք նախնեաց առակօրէնի վրայ, Բ. (Վենետիկ 1897), էջ 296—302։

[2] F. Schulthess, Kalila und Dimna, Syrisch und Deutsch. Berlin 1911. Ապա արաբերէնէ ասորերէնի նոր թարգմանութիւն մ'ալ լոյս տեսած է. հմմտ. F. Bäthgen, Sindban oder die Sieben weisen Meister, Syrisch und Deutsch. Leipzig 1879.

[3] L. Cheikho, La version arabe de Kalila et Dimnah d'après le plus ancien manuscrit arabe daté, Beyrouth 1905.